

ТРАДИЦІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядаються форми актуалізації української християнської традиції у творчості Тараса Шевченка. Вплив християнства на українську культуру постає у поета основою самоідентифікації народної свідомості.

Ключові слова: національна екзистенція, релігійна традиція, особа і спільнота, семантика святості, метаісторичність культури.

В статье рассматриваются формы актуализации украинской христианской традиции в творчестве Тараса Шевченко. Влияние христианства на украинскую культуру выступает у поэта основой самоидентификации народного сознания.

Ключевые слова: национальная экзистенция, религиозная традиция, личность и общество, семантика святости, метаисторичность культуры.

In this article author considers the forms of actualization of Ukraine Christian tradition in Taras Shevchenko's works. The influence of Christianity on Ukrainian culture is, according to the poet, the self-identity of the people consciousness.

Key words: national existence, religious tradition, person and commune, semantics of saintliness, metahistory of a culture.

Сучасне релігієзнавство, спираючись на досягнення етнографічного структуралізму К. Леві-Строса, підтверджує той факт, що будь-яка релігійність може актуалізуватися лише через носіїв певної етнічної культури [19]. Універсальне відтворюється через конкретну культуру. Т. Шевченко як носій української буттєвості насамперед через призму народного бачення сприймає християнську традицію і від неї творить власний світогляд. Відтак, на рівні універсального християнська мораль збагачується та історично конкретизується стражданнями, причини яких криються в національному переживанні екзистенції. Таким чином, традицію можна було б визначати через поняття "людина-спільнота", тобто через ототожнення себе окремою людиною зі спільнотою. Спільнота розвивається на уявленнях про свободу й оформлюється зв'язком віри. Благо спільноти історично отримує національні характеристики.

У персонажах Т. Шевченка знаходимо художнє втілення релігійності народу, яка набуває етичного, а отже, особистісно-історичного виміру. Через творчість національного поета усвідомлюється традиція народу як уособлення живої мудрості спільноти. Йдеться про іманентну відкритість літературних персонажів на Бога й людей: відкритість їхньої профанної (етнічної) культури під впливом релігійної традиції, зокрема сакральності агіографічних фактів, що накладає свій відбиток на щоденний побут народу й історично формує спіль-

нотну ментальність. Це пошук добра й правди на перетині *людської природи та універсальних релігійних цінностей*, що актуалізують прагнення людиною блага, істини й краси. Пошук щастя для себе, народу й людства зумовлює життєвий шлях поета й мислителя. Відтак, діалектика народної традиції у творах Т. Шевченка полягає в діалозі християнської свідомості та національно-культурного виміру українського народу.

Традиція набуває телеологічного виміру як "центр кола, яке не має меж" (Б. Паскаль). Релігійне відчуття й естетичне переживання людини наповнюють безмежність "кола" і спричинюють соціальне життя, незалежно від історичної доби. Розуміння традиції Т. Шевченком є христоцентричним. Христос сприймається як універсальний духовний образ, релігійний контекст і моральний підтекст. Про це свідчать передусім дослідження Л. Білецького, В. Щурата, Д. Чижевського, П. Зайцева, Д. Бучинського, І. Огієнка, В. Доманицького, В. Пахаренка, Я. Розумного та ін. [10], [2], [15], [6], [8], [3], [18], [9], [4], [7], [14], [12], [13]. Дослідникам ідеться про релігійність поета як послідовно христоцентричну. Саме христоцентризм, а не теоцентризм передбачає антропологічний наголос в Ісусі у зв'язку з фактом втілення. Євангеліє (зокрема від Йоана 1: 1–5) і християнська традиція називають Христа Логосом та образно описують втілення буття у Слові. Лише через слово людина розуміє традицію, яка для неї постає благом – універсальним поняттям, що керує життям людини й спільноти. Це національний фактор естетичного переживання в рецепції художньої творчості, і тому в межах імперії саме цей фактор часто підпадає під ідеологічний контроль.

Христос виявляється в поезії Т. Шевченка не предметом філософських чи теологічних дискусій, не гаслом для релігійних ідеологій, не пунктом догматичних суперечок, а глибоким перетворенням душі через страждання. Саме період заслання поета, сповнений самотності й безвиході, став переломним для Шевченкової особистої відкритості на Христа. Період заслання – це час зосередженості поета на власному серці з метою наслідувати Христа. Тому так часто у своїх листах до найближчих людей Т. Шевченко розмірковує над роллю Христа й Богоматері у власній долі й долі України [17, 54].

Проте антропологічний аспект образу Ісуса Христа у Т. Шевченка має своїм джерелом, за Д. Чижевським, "народну релігійність": "Народня релігійність – це була не тільки жива віра народня, а, мабуть, і церква на українському селі" [16, 330]. Д. Чижевський говорить не про церковну ієрархію, з якою у Т. Шевченка були "складні стосунки", а про християнський культ і відповідну агіографію, які відтворювали своєрідний діалог людей із Богом та святими.

Християнський антропоцентризм походив із теологічної традиції західного християнства. Історично перебуваючи в межах Речі Посполитої, українське православ'я зазнало впливів відповідної релігійної світоглядної системи. Тому розуміння Ісуса Христа у Т. Шевченка часто протистоїть культурним формам та офіційній моральності московського православ'я. Я. Розумний вказує на таке протистояння: «В Шевченковій оцінці значну роль відіграла політична й церковна ідеологія Візантійської імперії, перенесена на терен Московщини... У переносному сенсі "візантіство" означало в Шевченковому розумінні автократію, політичне підлабузництво та закріпачення, що існувало в Російській імперії» [13, 27].

Водночас подвиг християнських святих, незалежно від конфесії чи помісної Церкви (культурних чинників), служив Т. Шевченкові критерієм для визначення духовних якостей літературних персонажів і людей зі свого оточення. Всі страждальці за свободу: численні історичні особи, такі – як декабристи, поет-сучасник М. Лермонтов ("Мені здається, я не знаю..."), Гонта ("Гайдамаки"), "славний" Ян Гус ("Єретик"), "святіє мученики" першохристияни ("Неофіти"), – співвідносяться у свідомості поета з чином святих. Усі вони мали спільний дар: унаслідок очищення та якісного перетворення їхні душі змогли "почути Бога в небесах". Помічаємо в поезії Т. Шевченка актуалізацію істини як некомунікативної реальності – релігійне почуття у формі іманентної свободи існування, на якому народ творить свою традицію.

У малярських творах Т. Шевченка тема Христа безпосередньо пов'язана з євангельськими сюжетами. Маючи бажання написати за престольний образ Розп'яття в оренбурзькій католицькій церкві (про це йдеться в листі поета до В. Рєпніної від 7 березня 1850 р.), Т. Шевченко створює сепією однойменний ескіз. Інший ескіз "Воскресіння" (також сепія) було створено ним як проект для написання в церкві Новопетровського укріплення запрестольного образу Воскресіння Христа. Своє сподівання одержати дозвіл на роботи над цією іконою поет висловлює в листі до А. Лизогуба від 16 липня 1852 р. 1856-го в Новопетровському укріпленні Т. Шевченко створює дві сепії: "Благословіння дітей" та "Самарянка", центром перспективи яких є фігура Христа. На першій із них (за мотивами Євангелій від Матфея 19: 13–15; Марка 10: 13–16 та Луки 18: 15–17) Христос, стоячи на підвищенні перед численним натовпом, благословляє дітей. На другій (відповідно до Йоана 4: 5–29) – постать Христа біля криниці після розмови із самарянкою. Даний сюжет є одним із центральних у Євангеліях і вказує на прийняття Христа передусім соціально уособленими людьми, якими були самаряни в Ізраїлі у порівнянні з юдеями.

1858 р. Т. Шевченко створює офорт за картиною Б. Е. Мурільйо "Свята родина", на якому зображено Святу Діву і святого Йосипа з Немовлям на руках. Безпосередність і щирість поз персонажів картини передає зорове враження святості, яка для поета асоціюється також із природністю й простотою родинних почуттів. У Щоденнику від 3 травня 1858 р. він занотує: «После внимательного обозрения остановился я на эскизе Мурильо "Святое семейство". Наивное, милое сочинение. Я не видел картины этого содержания, которой бы так шло это название, как гениальному эскизу Мурильо».

Евангельську природність, непретензійність Т. Шевченко намагається побачити в людях "дна суспільства". Він категорично відкидає "людське" християнство, яке перетворюється на зовнішній атрибут і засіб кар'єри. Поет наголошує на сприйнятті християнства передусім як особистого зв'язку із Христом. Ряд робіт Т. Шевченко написав за мотивами притч Ісуса Христа. Серед них – вісім малюнків із циклу "Притча про блудного сина" (1857) та офорт "Притча про робітників виноградаря" (1858). У Щоденнику 27 вересня 1857 р. Т. Шевченко залишив начерк, відомий під назвою "Голова Христа". З листів Т. Шевченка до Бр. Залеського від 10 лютого та 25 жовтня 1855 року відомо про створення барельєфного зображення Христа в терновому вінку (твір належить до незнайдених).

Христос виступає у Т. Шевченка орієнтиром життєвої моральності й кінечної справедливості. Відповідно поет актуалізує у своїй творчості образ-символ Христа як спосіб морального й національного самопізнання, спосіб самоідентифікації особи, за Б. Андерсоном [1]. Кожна людина своїм почуттям іманентної свободи збагачує народну традицію. Спільнота як духовно інтегрована сукупність людей відчуває своє буття некоммуникативною реальністю істини. Т. Шевченко як національний поет відчув народне страждання і поширив розуміння святості на людей, що зберегли любов у драматичних ситуаціях життя, – найперше на знедолених жінок, покриток. Так "святою" іменує поет ліричну героїню поеми "Відьма", яка, пройшовши через знущання, страждання й божевілля, спромоглася віднайти сили для прощення й примирення, присвятивши решту свого життя вчинкам милосердя. Численні персонажі поета порівнюються зі святими й праведними: Княжна в однойменній поемі, Максим у "Москалевій криниці", безіменна матір-покритка ("У наших раї на землі...") та ін.

Сакральне розуміння Т. Шевченко поширює також на дії народних керманичів: "святою" є слава Чигирина, тобто справа Б. Хмельницького в боротьбі за українську волю, оскільки "чистою" і "святою" є "козацька кров" у серці народу і в серці, яке "просить святої правди на землі"

("Чигрине, Чигрине..."). Ця "слава" осмислюється Т. Шевченком як "свята" з погляду мети дій гетьмана, але водночас вона – історично минула, така, що "в хмарі пропадає". Парадокс зумовлений невідповідністю можливої перспективи боротьби та її реального результату ("Розрита могила", "Якби ти знав Богдане п'яний..." та ін.).

Через розуміння людської святості, яка постає джерелом морального ідеалу, поет осмислює і власне страждання, і страждання свого народу. Протягом творчого життя Т. Шевченка посилює антропологічну доміную в баченні Ісуса. Це впливає на переосмислення поетом власних страждань як місії: поет звертається до переспівів старозавітних пророків із їхньою стражденою вірністю Богові й любов'ю до свого народу (Ісайя, Єзекиїль, Осія). Також Богоматір, постаючи у Т. Шевченка Матір'ю Бога й людини водночас, змушена пройти земні страждання (поема "Марія"). Катерина й Марина в однойменних поемах, Ганна й Лукія в поемі й повісті "Наймичка", Лукія в поемі "Відьма" та інші жіночі персонажі Т. Шевченка поступово сакралізують страждання жінки-матері на шляху до апофеозу любові в образі Богоматері ("Марія"). Істина в житті Марії набуває містичного досвіду, дозріває в буденній праці й смиренні, у любові до Бога й сина. Марія через страждений плід любові виростає до матері цілого людства. Так у контексті творчості поета актуалізується метатема марійності. Окремі жіночі постаті інтегруються образом Богоматері.

Подібно зі смиренням і терпінням Богоматері, не вербально, але в моральних підтекстах творчості Т. Шевченка виростає непроминальна сакральність страждань українського народу. Участь персонажів у календарно-обрядовому житті православної Церкви, в якому наголошуються культу Христа й Богоматері та відбувається інтеграція з місцевою етнічно-спільнотою традицією, стає одним зі способів надання літературним героям національної визначеності. Те, яких святих і в який спосіб шанує той чи інший народ, неминуче позначається на народному світогляді.

У своїх творах Т. Шевченко виявляє повагу до культової народної релігійності. В поемі "Наймичка" Ганна звертається до культу реліквій святих, коли в Києві дбає про молебень біля мощей святої великомучениці Варвари й дістає від неї чотири персні для невістки, а в Лаврських печерах купує "святу шапочку... у Івана святого", тобто реліквію преподобного Івана Багатостраждального, чудотворця Печерського, характер культу якого визначається описом його подвигу в "Києво-Печерському патерику".

Традиційність народно-релігійного життя визначається також участю персонажів у християнських таїнствах – хрещенні, сповіді,

причасті, вінчанні, намащенні хворих ("маслосвятие"). Частими згадками про час говіння (посту) позначений ритм життя персонажів поеми "Сотник", поеми та повісті "Наймичка". Згадуються обрядові предмети: кадило, кіот ("Юродивий"), просфора (повість "Наймичка"), аналой (повість "Варнак"). Проте розуміння зовнішньої, обрядової сторони релігії як засобу впливу та уярмлення масової свідомості викликає в поета неприйняття ("Світе ясний! Світе тихий!...") і асоціюється ним у численних творах, листах і Щоденнику з формою релігійної ідеології – "візантійством" як способом втечі від правдивої віри, від любові до Бога й людей ("Кавказ", "Я не нездужаю, нівроку..." тощо).

Іронічно обігрує Т. Шевченко химерне переплетіння в народній релігійності церковного обряду й забобонних звичок: побачивши серед нічного міста, як:

*мов із ями,
Очима лупа кошеня –
...Я схаменувся, осінився
Святим хрестом і тричі плюнув...
("Якось-то йдучи уночі...", рядки 17–22).*

Обрядові дії у Т. Шевченка набувають часто метаісторичного характеру, стають елементами моральної телеології народу з її національно-історичною особливістю: "свячені ножі" гайдамаків, дії "попів", які святять ці ножі, страта Гонтою своїх дітей як жертва заради ствердження народної справедливості ("Гайдамаки") тощо постають хресною дорогою народу на Голгофу, тобто шляхом страждань заради спасіння у свободі. Есхатологічна телеологія в діях людей пов'язана з метаісторичністю культури, що несе в собі релігійне відчуття національного буття.

Джерело релігійного світовідчуття Т. Шевченка постає в інтеграції естетичного переживання та морального ідеалу й обіймає творчий спектр від українського фольклору до християнського Об'явлення. У цьому аспекті й належить розглядати основні мотиви традиції у творчості поета.

Морально-естетична єдність традиції суголосна з трактуванням Т. Шевченком образу Христа. Ставлення до Бога в будь-якій релігійній світоглядній системі впливає з характеру навернення людини. Тільки поети й філософи в образних системах можуть передати свою релігійність для сприйняття реципієнтом: так відбувається їхній вплив на патос буття, який можна назвати національним духом.

Протягом творчого життя помітною є еволюція релігійності Т. Шевченка і, відповідно, його відчуття свободи: від пантеїстичного розуміння Бога (рання поетична творчість) через елементи богоборства ("Як умру, то поховайте...") до конкретизації Його в образі Ісуса Христа – "сердцевода" у Щоденнику, листах і поезіях пізнього періоду. Особистість Т. Шевченка останнього періоду життя остаточно концентрується на духовних цінностях, що несуть Христос і Діва Марія. Проте Ісус Христос як ідея блага й гармонії протягом усієї творчості поета постає аналогічною реальністю його духовного і психічного життя.

Розуміння Христа Т. Шевченком пов'язане не лише з наверненням і вірою, але й з моральною традицією. Цей факт дозволяє бачити в поетовій творчості як релігійні, так і раціональні принципи. Потяг поета до вчення Христа (зокрема, вчення про "внутрішню" людину, розвинуте Г. Сковородою, яке останній запозичив у святого Павла та німецьких мистиків Я. Бьоме, Ангела Сілезія, Майстера Екгарта, Вайгеля та ін.) виявляється насамперед у ставленні до правди, але правди не соціальної, а в розумінні чесності з самим собою.

Зустрічі з обставинами, які принижують людську гідність, викликають у поета потребу черговий раз переосмислити власні цінності. З цим пов'язано і розуміння святості як не лише послідовної праведності, але передусім як глибоке усвідомлення власної недосконалої й пошук дійсного сенсу життя. Тому часто у творах Т. Шевченка святість постає наслідком зустрічі з гріхом і гідним виходом персонажів із відповідної ситуації (повість і поема "Варнак", повість і поема "Наймичка", "Відьма" та ін.).

Протилежним контекстом постає використання "лукавими людьми" імені Христа у своїх цілях (поєми "Єретик", "Кавказ", вірш "Полякам" та ін.). Традиція у Т. Шевченка отримує послідовно історичний контекст. Горизонтальний час його поезій часто видається безжальним. Понад те, поет вибирає з історії суспільства та Церкви найбільш складні, драстичні факти, відділяючи в такий спосіб благо людини від релігійної ідеологічної організації. Адже традиція повинна оберігати загальне благо, і в ідеалізмі Т. Шевченка цей факт набуває змісту суспільної організації. Церковний чи світський ієрарх, який порушує чистоту традиції, має бути, на думку поета, заперечений історично. Традиція, що несе в собі вертикальний час, зберігає в собі лише сталі – метафізичні – цінності загального блага суспільства: індивідуальні, етичні, естетичні, особистісно-духовні, організаційно-правові тощо.

У традиції, за Т. Шевченком, має відбуватися селекція елементів самототожності людини, завдяки чому вона (традиція) отримує пра-

во на самозахист. Уже в поемі "Гайдамаки", пізніше в "Єретику", вертикальний час традицій різних народів постає проти суспільно-історичного й цивілізаційного часу, викликаючи страждання, кров і смерть не як форми руйнації життя, але як надію на відновлення Традиції з великої літери того чи іншого народу, надії на буття.

"Обіймання" поетом "України з її могилами кривавими, з її страшною славою", про які пише П. Куліш, окреслюючи вплив Шевченкової поезії на українську еліту, отримує метафізичний, самопізнавальний і, до того ж, сакральний характер, оскільки поділило всіх українців на "живих і мертвих" [5, 163]. Ідеологічним блюзнірством видається намагання дослідників пояснювати криваві вахханалії народу в поемах Т. Шевченка тваринними інстинктами зла, крові, сліпою "бездушністю" й "безвихіддю" ображеної душі. Літературний персонаж Гонта в "Гайдамаках" та історичний персонаж Ян Гус в "Єретику" Т. Шевченка є особами одного сакрально-духовного рівня свідомості – захисниками суспільного блага, без якого життя, як і історія, втрачають сенс. Це дія вертикального часу, зміст якого полягає в передчутті подій та в дієвому запобіганні руйнації буття через втручання у життєве зло.

Проте не завжди люди можуть викрити соціальне зло, що прикривається сакральною традицією. Ян Гус не відразу отримав духовні сили для боротьби з таким прихованим замахом на традицію:

*"Во ім'я Господа Христа,
За нас розп'ятого на древі,
<...>
Ми розрешаємо гріхи
Святою буллою сією..."*
(*"Єретик"*, рядки 124–129).

Так подається історичний факт збагачення церковного кліру за рахунок індульгенцій. Церква зранена гріхами своїх членів – частиною кліру, віра якої є більше політичною, аніж містичною. Т. Шевченко ще не відчуває Церкву поза кліром і не бачить її стражденного шляху на Голгофу. Французький теолог А. де Любак глибоко порушує проблему містичної сутності Церкви та її земного виміру. Зокрема мислитель пише: "Вона [Церква] поєднує в собі його [людства] властивості в усій їхній складності, в усій непослідовності з безкінечними суперечливостями всередині людини. Будь-яка доба позначена цим парадоксом. <...> Починаючи з перших поколінь, ледве переступивши межі старого Єрусалима, Церква вже відбила на собі сумні риси людства, яке впало. <...> Вона складається з людського

й божественного, її подаровано згори й вона з'явилася знизу. Люди, що її складають, усією важкістю своєї пошкодженої природи чинять спротив тому Життю, що прагне пронизати їх" [11, 6–7].

Найбільш глибоко в сучасному суспільстві Т. Шевченко переживав долю матері. Скривджені жіночі персонажі в його творах від особистого й соціального розпачу (поєми "Катерина", "Княжна", ["Марина"], "Слепая", повість "Княгиня" та ін.) поступово наближаються до марійної духовності (поєма й повість "Наймичка", поєми "Відьма", "Марія"): це відмова від себе заради дитини, тобто заради іншої душі чи інших душ, як у "Відьмі". У сакральності материнської долі поет відкриває для себе й читача принцип соборності народу – те, що утримує історичну пам'ять та організаційну перспективу суспільства. В ідеалі народ може відбутися без воїна, але без матері – ніколи. Матір у поезії Т. Шевченка постає символом вертикального часу, без якого історія і суспільство втрачають сенс.

Тому в образі жінки-матері, яка, незважаючи на руйнуючу її дійсність, не відмовилася від покликання материнства і заради добра дитини добровільно стає на шлях страждання й приниження, поет бачить одну з альтернатив недосконалій вірі кліру. Уже в образі Ганни (поєма "Наймичка") відчувається перегук із відповіддю Діви Марії архангелу Гавриїлу: "Нехай станеться!" (Лк. 1: 26–38). Історична Марія знала, що, відповідно до юдейського звичаю, за народження дитини без чоловіка її каменують, проте, довіряючи Богові, не відмовила Його волі. Вона пройшла важкий шлях співстраждання з Христом: від власної вагітності – до Його смерті на хресті й Воскресіння (Лк. 1: 26–38). Ганна у Т. Шевченка свідомо терпить неправду заради сина й самопожертвою протягом цілого життя рятує своє материнство.

Луція у "Відьмі" після навернення живе в стані милосердя й прощення, добровільно принижується задля добра оточуючих людей, служить їм, тобто живе за Євангелієм.

Христос у творчості Т. Шевченка, як і в християнській теології, безпосередньо пов'язаний із культом Богородиці, історія життя Якої асоціюється поетом (подібно як і в народній українській традиції) із взірцем подвигу матері. Проте якщо народній традиції властива канонічна сакралізація богоматеринства, то Т. Шевченко проектує вічні цінності, пов'язані з образом Діви Марії, на життя дівчини й матері з народу в сучасних поетові складних соціальних умовах (насамперед поєма "Марія").

Передбачаючи трагічну материнську долю простої дівчини, Т. Шевченко через Христа єднається з її душею, а через її душу – з цілим українським народом, уявленим і зневаженим:

*І в'янеш ти, а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
Одна-однісінька...
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий і за тебе
Тихенько Богу помолюсь,
Молися й ти...*

(“І станом гнучим, і красою...”, рядки 26–46).

Поет дослухається до морального стану своєї героїні й це допомагає йому відчутти духовну єдність обтяжених стражданням людей з місією Христа:

*...і ти осталась
Стара і немоцна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки...*

(Там само, рядки 34–39).

Створюючи опозицію “благань Христа ради” і “неприязні людей”, що “зачиняють двері” на ці благання, Т. Шевченко вкотре наголошує на душі людини як на суб'єктивному джерелі походження зла, що об'єктивно руйнує як спільноту, так і суспільство. Адже:

*...з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля*

(Там само, рядки 46–48).

Активно-вольовий характер християнства Т. Шевченка дозволяє йому не лише протистояти моральному і фізичному руйнуванню української спільноти, але й висловлювати своє критичне ставлення до офіційної Церкви в Російській імперії. Шевченків образ матері-покритки, зневажуваної оточенням, котра жертвує собою заради порятунку власної дитини (майже скрізь – сина-одинака), розкривається в сюжетних колізіях, відкритих у марійний метасюжет. Він виражає роздуми автора над трагедією ошуканого материнства, молитовне спрямоване якого визначене постаттю захисниці матерів

Пресвятої Діви. У творі "У нашім раї на землі..." безпосередньо з'являється авторська молитовна інтенція до "матері молодой" з її "дитяточком малим":

*стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла...*
(Там само, рядки 7–12).

Творчість Т. Шевченка поглиблює розуміння християнського ставлення до материнської долі. Поет узагальнює образ материнства на концептуальному рівні. Син Марії в Євангелії залишається в єдності з Матір'ю і, помираючи на хресті, передає під її опіку своїх учнів, які з апостольською місією підуть по цілому світу. Материнська любов у світовідчутті Т. Шевченка перевершує екзистенцію людини, сакралізується.

Натомість у поемі "Кавказ" знаходимо чи не найбільш напружений мотив протиставлення дійсної мети Божого втілення й розп'яття в особі Христа лицемірству людських дій:

*За кого ж Ти розіп'явся,
Христе, Сине Божий?
За нас, добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з Тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мири дим.
І перед обра/зо/м Твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!*
(Там само, рядки 128–141).

Шевченків біль за Україну, спричинений історичною і соціальною несправедливістю, стає джерелом тих змін, коли духовна амплітуда поета коливається від зневіри й відчаю до перебирання на

себе функцій пророка як захисника вічних цінностей. При цьому пророцтво Т. Шевченка закорінене в Божому й натуральному праві кожної нації на існування й праві кожної людини на власну гідність. Поет відчуває безальтернативність хресного шляху митця під тиском людської слави:

*О славо злая!
...За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
<...>*

*Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. Бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?..*

(“N. N. – О думи мої! О славо злая!..”, рядки 1–16).

Власна творчість відчувається поетом не лише як покликання, але і як хрест. Він займає пасивну позицію перед "дивом", тобто тим, що є понад його розуміння чи понад намагання будь-що змінити. Т. Шевченко відчуває, що гине (як і гинули ті, хто боровся перед ним) за щось таке, що зовні виглядає ницим і негідним:

*І чудно й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буї
За теє диво!*

<...>

*А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!
(Там само, рядки 20–25).*

А. де Любак зупиняється над проблемою видимого образу, "видимих рис почуттєвого світу", який зовні виглядає чимось протилежним до суті, до тієї сакральної мети, що її шукають і борються за неї, але наштовхуються на зовнішнє, що розчаровує. "Але, – радить теолог, – подивимося уважніше. Спробуємо поглянути трохи глибше за очевидність, яка бентежить. Струсимо з себе ту ілюзію, що в кількостях завжди приховує саму сутність. Адже сутність ніколи не полягає у великих числах, або в тому, що впадає в око, і тоді ми виявимо той парадокс <...>, і цей парадокс введе нас і в саму таємницю..." [11, 7].

Не завжди прямолінійним є використання Т. Шевченком семантики святості, наприклад, у визначенні образу "юродивого" ("Мені тринадцятий минало...", "Чигрине, Чигрине...", "Сон. – У всякого своя доля...", "І мертвим, і живим...", "Юродивий"). Юродство у християнській церковній традиції – один із подвигів благочестя, здійснюваний з любові до Бога та ближнього. Це – наступна альтернатива людському злу в творах поета. Такі люди, з власної волі відмовляючись від будь-яких земних благ, удавали божевільних, позбавлених страху й обережності. Таким чином вони, незважаючи ні на що, говорили правду, викривали несправедливість. У близькому до такого значення використовується визначення "юродивий" у комедії "Сон. – У всякого своя доля...". З іншою семантикою – як той, хто пізнав правду, яка несе страждання, і не відмовився від неї, – поняття "юродивий" вживається в поезії "N. N. – Мені тринадцятий минало..."; як нещасний, відкинутий, пророк, приречений на марне страждання, – у творі "Чигрине, Чигрине...". А в поемі "Юродивий" автор вдається до метафоричної гри різних значень цього поняття:

*А ви – юродиві – тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря...*

(Там само, рядки 49–52).

У першому випадку "юродиві" – морально зубожілі люди, нікчеми, неспроможні до адекватного сприйняття; у другому – "юродивий" – божевільний, не з повна розуму. Обидві негації позитивно відтіняють образ "святого лицаря".

Віра в чудо, у творчу дію надприродного чинника в людському житті, яскраво представлена в українській народній релігійній традиції, притаманна і персонажам Т. Шевченка. Мотив чуда, що виявляється в наверненні та покаянні людини, формує сюжет поеми й повісті "Варнак". Чудо появи сліз на Іржавецькій іконі Богородиці згадується Т. Шевченком для наголошення жорстокості чужинецького гноблення, що змусило Пречисту Діву на образі заплакати зі співстраждання з покривдженими ("Великий льох", "Іржавець").

Містична перспектива існування людини розкривається для Т. Шевченка за допомогою присутності небесної ієрархії – ангелів, архангелів, херувимів, котрі виявляють себе в земному вимірі. У характері використання поетом цих образів вгадується вплив української іконографічної традиції. Погляд закоханих викликає асоціації:

*Отак ангели святії
Дивляться на Бога,
Як вони одно на друге...
(["Сотник"], рядки 190–192).*

Апостольський період у традиції Церкви завжди розуміється Т. Шевченком як джерельне, істинне християнство. Навіяний переказами й апокрифами про святого Петра мотив розмови Бога з апостолом як доглядачем райської брами використовується в містерії "Великий льох". Сюжет поезії "У Бога за дверима лежала сокира..." залучає апокрифічний мотив мандрів Бога світами з апостолом Петром.

Мучеництво виступає у Т. Шевченка вінцем апостольського шляху. Так, наслідком "слова нового", слова "любові, і правди, і добра" стало навернення учасників поганської оргії:

*І ситий,
І п'яний голий отой Фавн,
І син Алкід твій, і гетери –
Всі, всі упали до землі
Перед Петром...*

Проте

*На хресті
Стремглав повісили святого
Того апостола Петра...
("Неофіти", рядки 159–163, 199–201).*

Зазначені, як і багато інших, контексти свідчать про досконале знання Т. Шевченком християнської канонічної та апокрифічної традицій та їхній безпосередній вплив на його творчість.

Тяжіння поета до релігійних мотивів посилилося на засланні і в останні роки життя. Це позначається як на загальній тональності творів, так і на частому апелюванні автора до образів святих, зокрема у повістях, написаних протягом 1852–1858 рр. ("Наймичка", "Несчастный", "Капитанша", "Варнак", "Близнецы", "Музыкант", "Княгиня", "Художник"). Персонажі Шевченкових повістей звертаються за допомогою до загальнохристиянських святих, святих української, російської, римо-католицької Церков.

Неоднозначним є ставлення Т. Шевченка до образів можновладців, канонізованих Церквою, зокрема до святого Володимира Вели-

кого, визнаного рівноапостольним (["Царі"]). Поет вбачає в культурі князя Володимира пошук офіційною церковною доктриною прецедентів до виправдання аморальності монархії як форми державного правління. Осуд поведінки князя зумовлює й використання Т. Шевченком церковнослов'янських для зображення його образу. В епілозі до поеми царелюбство, лакейство, "нові лівреї" складають образний ряд, що протистоїть любові до людей і правдивій вірі:

*Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде.
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить*
(Там само, рядки 235–238).

Це історично і духовно виправдана суб'єктивність генія. Подібно поет ставиться й до духовних криз західної Церкви та спровокованої політичними обставинами поведінки її представників. Наприклад, високі інтенції традиційного загальнохристиянського гімну "Te Deum" у устах конкретних осіб, дії яких асоціюються у поета з важкими сторінками української політичної історії, подаються в його творах як фальшивий інструмент ідеологічного самовиправдання. Т. Шевченко свідомо ставить негативні визначення поряд із назвою гімну, чим намагається вказати на аморальність його виконавців ("Полякам", рядки 12–24).

Моральність людини у ставленні до себе й до інших – це аналогічна реальність Христа. Тому, так би мовити, позитивні персонажі Т. Шевченка живуть у традиції обрядового часу, що визначається православним церковним календарем – метаісторичною дійсністю Об'явлення.

Визначення дати виступу гайдамаків як "ночі Маковія", "дня Маковія" надає сюжетному часу сакральних елементів, співвідносячи події з днем пам'яті святих старозавітних мучеників Маккавеїв, вождів визвольної боротьби юдеїв, що 167 року до н. е. виступили проти царя елліністичної Сирії, а згодом утворили панівну династію в Палестині – Маккавеїв (Маккабі). Подвиг братів Маккавеїв здійснився завдяки міцній волі й духу їхньої матері. Цей духовно-історичний факт був особливо близьким для Т. Шевченка в контексті його ставлення до материнства.

Персонажам більшості повістей, а особливо "Наймички" та "Близнецов", притаманна хронологізація життя згідно зі святами християнського календаря в його українській редакції: Різдво Христове, Великдень, Клечальна субота, Зелена неділя, Покрова, Пречиста,

Воздвиження чесного й животворного Хреста, Успіння Богородиці, Маковія, Спаса та інших. Це також є метаісторичним контекстом творчості Т. Шевченка, що пов'язаний з національною телеологією.

Формою духовного самовираження людини у творах Т. Шевченка є молитва. Українська традиція побожності як іманентна властивість душі, потреба вербалізувати свою життєву мету через молитву стає ознакою народного світовідчуття, відкритістю до діалогу з іншим. Мотив молитви присутній у творчості поета як звертання до Бога не лише з проханням, але й з подякою, сумнівом, скаргою, зізнанням у пристрастях тощо. Т. Шевченко використовує різні молитовні інтенції, в яких виявляється духовна природа того чи іншого персонажа. Молитву зустрічаємо перед початком справи, в пісні кобзаря Волоха, у промові благочинного ("Гайдамаки"), у співі козаків-невольників ("Гамалія"). Моляться до Бога за Україну Павло Полуботок ("Сон. – У всякого своя доля..."), закликає до молитви Ян Гус ("Єретик"). Материнська молитва за дитину спрямовується до Матері Божої ("Сова", "І виріс я на чужині..."). Козацьку молитву до "Межигорського Спаса" згадує в думі кобзар Степан ("Невольник"). Помираючи, читає "Отче наш..." Ганна (поема "Наймичка") і персонаж вірша "І досі сниться: під горою...". На початку і в останньому вірші циклу "В казематі" автор закликає "союзників" молити Бога за Україну. Життя в молитві вимірюють для себе ліричні герої віршів "Буває, в неволі іноді згадаю...", "Муза". Ревно моляться старий козак – персонаж поеми "Сон. – Гори мої високі...", Семен Палій ("Чернець"), молода генеральша ("Петрусь"). Окремі твори Т. Шевченка набувають форми віршованої молитви ("Заросли шляхи тернами...", "Лічу в неволі дні і ночі..."). Вступ до поеми "Неофіти" являє собою інтерпретацію молитов, зокрема богородичної. Тут розробляється мотив молитви евангельського походження "Богородице Діво, радуйся...", використовується акафісне визначення Богородиці, що стало назвою відомої ікони "Скорбящих радосте". Алкідова мати співає "алілуя". 1860 р. поет створює три віршові варіації, розроблені в жанрі поетичної молитви: "Царям, всесвітнім шинкарям...", "Царів, кровавих шинкарів...", "Злоначинающих спина...". Близька до них за жанром і мотивами також поезія "Тим неситим очам...". Персонаж повісті "Близнець" у хвилини тривоги читає акафіст Пресвятій Богоматері Одигітрії, молитву "Да воскреснет Бог...", що вважається заступницькою проти сил зла, і – Т. Шевченко обіграє народну релігійну свідомість – тричі накладає хрест на двері, вікна й комин, тобто місця, які нібито можуть послужити входом для нечистої сили. Повість "Несчастный" демонструє широку обізнаність автора з молитовною традицією православного літургічного року: життя персонажів супро-

воджується дотримуванням церковних обрядів та читанням текстів заутрені, обідні й вечірні, псалмів, недільних Євангелій, послань апостола Павла тощо. Письменник не тільки звертається до молитов православного обряду, але й достеменно відтворює їхню послідовність і особливості використання: «Или случится покойник в селе, дьячка просят Псалтырь прочитатъ над покойником ... прочитает "Трисвятое", "Приидите" и начнет с "Блажен муж", даже до "Мал бех"...». Одним зі способів завершення молитви стає традиційне "амінь" ("Якби то ти, Богдане п'яний..."). Крайнім визиском людини для Т. Шевченка є стан, коли християнинові "помолитись не дають" ("Якби ви знали, паничі...").

Описи обрядів хрещення, причастя й соборування помираючого, церковного співу тропарів у чині вінчання, акафістів, "вічної пам'яті" і "со святими упокой" з чину похорону й парастасу, панахиди, реалій чернечого життя, хресного ходу тощо виявляють у творах Т. Шевченка контекстуальні форми, які надають численним сюжетам і літературним персонажам національних культурних рис.

Давня історія християн асоціюється у творах Т. Шевченка з телеологією мучеництва за віру. Метаісторичний характер християнської історії поет відтворює не лише у трактуванні жертвовності віруючих. На телеологічність в історичному часі вказує також символічний характер постаті римського імператора "лютого Нерона" (поема "Неофіти", "Холодний Яр", "О думи мої! О славо злая!.."), з іменем якого пов'язують перше велике переслідування християн у Римі вночі з 18 на 19 липня 64 року.

Мартирологія християнства часів Римської імперії стала основою для сюжету поеми "Неофіти". Її події відбуваються на тлі апостольської праці святого Петра в Римі. Проповідь апостола наvertsає до віри Алкіда з товаришами. Згадується розп'яття Петра стрімголов. Джерелом цих відомостей для Т. Шевченка могли стати лише житійні та церковно-історичні книги, оскільки Біблія не розкриває історії останніх років діяльності апостола Петра.

З мартирологією християнства у Т. Шевченка пов'язана тема плюндрування святинь. Вона є наймісткішим символом чужинецького панування. Такими символами стають запродані в оренду церкви ("Тарасова ніч"), розрита могила ("Розрита могила", "Стоїть в селі Суботові..."), спалений царицею Катериною II Межигірський монастир (поема "Невольник"), спалення церкви в Суботові ("Заступила чорна хмара...").

Географічний простір набуває у світі творів Т. Шевченка етноконфесійного виміру завдяки паломницьким практикам. Прощі до святинь Києва, до Почаївської лаври, до Межигорського Спаса здійснюють

героїня поеми "Слепая", Ярина (поема "Невольник"), Ганна (поема "Наймичка") та Лукія (повість "Наймичка"), титарівна (поема "Титарівна"), Петро Скоропадський ("П. С."), адресати поеми ["Марина"], мати-удовиця ("Ой крикнули сірії гуси..."), генеральша (поема "Петрусь").

Мотив оборони православної віри виступає одним із головних ферментів у сюжетах поем "Тарасова ніч", "Гайдамаки". Борці за волю України (зокрема Тарас Трясило) наділяються харизмою захисників "правдивої" (тобто народної) віри проти релігійно-політичного гноблення. Проте у творах поета присутня емоційна двоплановість інтерпретації мотиву релігійних протистоянь. Жорстокість і непримирненість стосовно християн іншого обряду або іновірців, конфесійний фанатизм протиставляються автентичному християнству апостольської традиції ("Єретик", "Кавказ", "Сон. – Гори мої високі...", "Варнак", "Швачка", "Буває, в неволі іноді згадаю...").

На рівні інтенціональної культури у творчому стилі Т. Шевченка виникає особлива духовна динаміка: стрімка в міжперсональних опозиціях у ранній творчості й глибинна у зрілій. Деякі твори містять фрагменти, що відтворюють проповідь персонажа: благочинного ("Гайдамаки"), Яна Гуса ("Єретик").

Отже, українська християнська традиція у творах Т. Шевченка відіграє особливу роль. Агіографічні факти, введені автором у контекст творів, акцентують на важливості апостольського сенсу смирення й відпорності злу. Поет із дитинства глибоко засвоїв алгоритми народної української релігійності. Протягом життя християнська духовність набула у свідомості Т. Шевченка сталих форм, зорієнтованих на моральні цінності первісного християнства. Це посилює соціальні акценти у творчості поета. У фактах начебто еклектичного характеру, пов'язаних з українською християнською традицією, проступають системні зв'язки, а разом із тим і структура історичної пам'яті українського народу. Це ознака метаісторичності й телеологічності тексту Т. Шевченка. Вплив християнства на українську культуру постає у поета основою самоідентифікації народної свідомості. Т. Шевченко до сьогодні залишається символом ідентичності української нації завдяки глибокому відчуттю духовного контексту історичної пам'яті народу.

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. – К., 2001. 2. *Білецький Л.* Віруючий Шевченко. – Вінніпег, 1949. 3. *Бучинський Д.* Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка. – Лондон; Мадрид, 1962. 4. *Власенко-Бойцун А.* Цитування й парафрази Св. Письма в творчості Тараса Шевченка // Наукові записки УВУ. Збірник мовознавчої комісії. – Мюнхен, 1988. – Ч. 13. 5. *Горський В.* Історія української філософії. Курс лекцій. –

К., 1996. 6. *Доманицький В.* Тарас Шевченко (Синтетично-націологічні студії його життя й творчості). – Чикаго, 1961. 7. *Домашовець В.* Псалми Давидові в поетичних творах Т. Шевченка. – Оттава, 1992. 8. *Донцов Д.* Незримі скрижалі "Кобзаря" Тараса Шевченка. – Торонто, 1961. 9. *Іларіон (І. Огієнко), митрополит.* Релігійність Тараса Шевченка. – Вінніпег, 1964. 10. *Костельник Гавриїл, о.* Шевченко з релігійно-етичного становища. – Львів, 1910. 11. *Любак А.* Парадокс и тайна Церкви / Пер. с франц. – Милан, [1967]. 12. *Пахаренко В.* Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999. 13. *Розумний Я.* Поет, розіп'ятий на "ізмах" // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Філологічна секція. Т. 215. Світи Тараса Шевченка. – Т. II. – Нью-Йорк – Львів, 2001. 14. *Сверстюк Є.* Шевченко і час. – К., 1996. 15. *Чижевський Д.* Шевченко й релігія // *Шевченко Т.* Повне видання творів / За ред. *П. Зайцева.* – Чикаго, 1960. – Т. IX: Журнал (Щоденні записки). 16. *Шевченко Т.* Повне видання творів / За ред. *П. Зайцева.* – Чикаго, 1960. – Т. IX: Журнал (Щоденні записки). 17. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К., 2003. – Т. 6. 18. *Щурат В.* Святе Письмо у Шевченковій поезії // *Шевченко Т.* Повне видання творів / За ред. *П. Зайцева.* – Чикаго, 1963. – Т. XIII. 19. *Еліаде М.* Очерки сравнительного религиоведения / Пер. с англ. – Москва, 1999.

***В. Яременко, канд. іст. наук, доц.,
Хмельницький національний університет***

"І СТАЛА ТЬМА..." ЕТНОГРАФІЗМ І СИМВОЛІКА ШЕВЧЕНКОВОГО ТВОРУ "У БОГА ЗА ДВЕРИМА ЛЕЖАЛА СОКИРА..."

У статті досліджуються етнографізм і символіка поезії Тараса Шевченка "У Бога за дверима лежала сокира...". На цій основі пропонується нове пояснення твору, збагачується його коментар.

Ключові слова: етнографізм, символ, алегорія, образ-архетип, святе дерево, Біблія.

В статье исследуется этнографизм и символика поэзии Тараса Шевченко "У Бога за дверима лежала сокира...". На этой основе предлагается новая трактовка произведения, обогащается его комментарий.

Ключевые слова: этнографизм, символ, аллегория, образ-архетип, святое дерево, Библия.

The ethnographical features and symbolism in Taras Shevchenko's poem "U Boga za dveryma lezhala sokyra..." are investigated in the article. This research suggests the new explanation of the poem and enriches its commentary.

Key words: ethnographical features, symbol, allegory, archetype, holy tree, Bible.

Етнографічні матеріали вже залучалися при вивченні творчості Тараса Шевченка періоду заслання в солдати. Особливо це стосується його малярської спадщини та "доволі загадкової за змістом" (вислів І. Дзюби) поезії "У Бога за дверима лежала сокира" [6; 14; 15;